

Скороход Ю.С. *, Скороход Л.І. **

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В ХХІ СТОЛІТТІ

This article reflects the specifics of the Russian policy in the Middle East in the XXI century and analyzes the role of the alternative in strategy of Moscow in the Middle East.

Близькосхідна політика Росії протягом останнього десятиліття ХХ століття та на початку ХХІ століття зазнала істотної трансформації, що було зумовлено складним і багатим в чому суперечливим процесом становлення російської зовнішньої політики, осмисленням ролі та місця Москви в постбіполярному світі. На нашу думку, визначальний вплив на процес формування політики Росії в близькосхідному регіоні мало окреслення пріоритетів російської зовнішньої політики в цілому в той чи інший період розвитку Російської Федерації, а не чітке усвідомлення Москвою своїх національних інтересів в близькосхідному регіоні.

При цьому слід зазначити, що політологи розрізняють два поняття – власне *традиційний Близький Схід* – регіон, до якого згідно із радянською політичною традицією відносили арабські країни Азії та Північної Африки, а також Ізраїль, та *Великий Близький Схід*, географічні рамки якого є значно ширшими і який включає в себе окрім традиційного Близького Сходу країни Середнього Сходу, а також низку держав колишнього Радянського Союзу (зокрема, Центральної Азії та Кавказу). Російські дослідники В.Ісаєв та А.Філонік вважають, що «Центральна Азія... може розглядатися як частина Великого Близького Сходу і за деякими параметрами змикається з ним»[1]. В цьому контексті, на нашу думку, необхідно розрізнити специфіку підходів Росії до Великого Близького Сходу та традиційного Близького Сходу.

Не можна не погодитись із твердженням І.Бортман (I.Bourtman) про те, що «Для російських творців політики «Близький Схід» набуває першочергової стратегічної важливості лише тоді, коли він включає Центральну Азію, Кавказ та Туреччину – які зазвичай відносяться до «Великого Близького Сходу»[2]. Дійсно, Великий Близький Схід практично завжди (з певними застереженнями щодо періоду 1991-1992 рр.) був зоною особливої уваги Російської Федерації, що визначалося особливою роллю пострадянського простору в стратегії Кремля. В даній статті автори зосереджують увагу на політиці Росії виключно щодо регіону Близького Сходу в його традиційному розумінні.

Прихід до влади в Росії В.Путіна (2000 р.), а потім і Д.Медведева (2008) прискорив процес докорінної трансформації російського зовнішньополітичного курсу, який розпочався в середині 1990-х рр., і був наслідком принципово іншого бачення Москвою свого місця і ролі в сучасному світі. Головною метою зовнішньої політики Російської Федерації офіційно було проголошено формування багатополлярної системи міжнародних відно-

* доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Азії і Африки ІСЕМВ НАН України

син. Виокремлюючи п'ять базових позицій, на яких буде здійснюватись зовнішня політика Росії, президент Російської Федерації Д.Медведев наголосив, що «...світ повинен бути багатополярним. Однополярність - неприйнятна»[3]. Концепція багатополярності світу стала спробою Росії адаптуватися до нових міжнародних реалій шляхом утвердження статусу великої держави, перетворення її на один із глобальних центрів впливу.

В період приблизно до другої половини 2006 р. – початку 2007 р. (мюнхенська промова президента Росії В.Путіна в лютому 2007 р.) Росія вирішувала завдання утвердження статусу великої держави в світі шляхом, насамперед, активного використання механізмів багатостороннього співробітництва. Яскравим прикладом цього стала позиція Москви стосовно вирішення іракської проблеми напередодні американської військової акції 20 березня 2003 р., яка ґрунтувалася на необхідності збереження центральної ролі ООН у врегулюванні іракської кризи та неприйнятності застосування односторонніх дій без санкції Ради Безпеки ООН. На думку Кремля, від подальшого вибору моделі вирішення іракської проблеми – в основі якої акцент буде зроблено або на перехід до застосування силових методів (до якого схилилася адміністрація Дж.Буша), чи на подальший пошук шляхів політичного врегулювання на багатосторонній основі (на цьому наполягала Росія, Франція та Німеччина), – залежало не тільки майбутнє Іраку, але й те, які саме будуть закладені засади майбутнього світоустрою в цілому та системи підтримання миру та міжнародної безпеки, зокрема. Апофеозом же періоду підвищеної уваги Москви до міжнародних інститутів, на думку російських політологів, можна вважати саміт «Великої вісімки» в Санкт-Петербурзі (липень 2006).

В останній рік президентства В.Путіна Росія кардинальним чином змінила підхід до свого статусу як великої держави, що було спричинено впливом цілої низки факторів, пов'язаних з оцінкою Москвою як стану та тенденцій розвитку сучасної системи міжнародних відносин, так і співвідношення сил між Росією та Заходом. Переломним моментом, на думку російських політологів, стала американська військова акція 20 березня 2003 р. проти Іраку, яка була оцінена Москвою як « велика політична помилка », оскільки була не тільки прямим порушенням норм та принципів міжнародного права, але й поставила під загрозу існування існуючої системи міжнародних відносин[4].

Схильність США до односторонності дій, до того ж поза міжнародно-правовим полем, призвела до зменшення ефективності діяльності та підриву авторитету ООН, в якій Росія як постійний член Ради Безпеки ООН незаперечно мала статус великої держави. Для російських політиків стало очевидним, що в сучасному світі «рахуватися будуть тільки з силою» [5] і Росія взяла курс на нарощування свого силового потенціалу, чому сприяло, без сумніву, істотне збільшення доходів від продажу нафти та газу, ціни на які в світі стрімко зросли. « ...якщо до якогось моменту Москва виступала в якості «держави стус-кво», намагаючись зберегти для себе хоч щось із геополітичної спадщини Радянського Союзу, - зазначають російські політологи Т.Бордачев та Ф. Лук'янов, - то в останній час Росія, накопичивши достатньо сил, уже сама включилась в процес перегляду правил» [6]. Насамперед, мова йде про перегляд «правил гри» з Заходом, позиції якого, на думку російських політологів, суттєво ослабли, до того ж в основному з їх власної провini [7]. Як зазначає С.Караганов: « І Європа, і США починають програвати в змаганні із країнами нового капіталізму, персоніфікованого Китаєм та Росією. Ірак покінчив з ...ілюзією щодо можливості американської гегемонії в світі. Європа, яка сподівалася на початку 1990-х рр.. стати новою глобальною наддержавою, з'ясувала, що ... це неможливо» [8]. Москва взяла курс на зміну парадигми відносин із Заходом, наполягаючи на тому, щоб США та держави Європейського Союзу реально визнавали її статус як великої держави, із інтересами та думкою якої необхідно рахуватися. «Ми не хочемо загострення

міжнародної обстановки - наголосив президент Російської Федерації Д.Медведєв, - ми просто хочемо, щоб нас поважали, поважали нашу державу, поважали наш народ, наш цінності»[9]. Російська військова акція проти Грузії влітку 2008 р. і була, по суті, спрямована на зміну парадигми відносин із Заходом.

Таким чином, сутність кардинальних змін в зовнішній політиці Росії 2007-2008 рр. пов'язана не стільки з її активізацією та зростанням відносної самостійності, скільки з концептуальним баченням нового співвідношення сил між Росією та Заходом та новою оцінкою власних можливостей в контексті формування нової системи міжнародних відносин, яка буде створюватись з врахуванням російських національних інтересів, а не інтегруванням Москви у вже існуючі міжнародні інститути, «правила гри» в більшості з яких визначають західні держави.

Трансформація концептуального забезпечення зовнішньої політики Російської Федерації стала визначальним чинником активізація російської політики на Близькому Сході, яку з другої половини 1990-х років можна охарактеризувати як політику, орієнтовану на «повернення» на Близький Схід. Успіх російської близькосхідної політики в умовах переходу до глобальної політики «конструктивної конфронтації» з країнами Заходу[10] багато в чому залежав від того, чи зможе Москва запропонувати арабським країнам альтернативу моделям, які пропагувалися Заходом.

Вже в другій половині 1990-х рр. альтернатива стає важливим елементом російської близькосхідної політики, а її висування розглядається Кремлем як необхідна умова повернення в регіон. Звертає на себе увагу принципова відмінність сутності альтернатив, запропонованих країнам близькосхідного регіону Росією і Радянським Союзом. Сутнісним змістом радянської альтернативи було пропонування країнам, що розвиваються, іншого – порівняно із капіталізмом – шляху розвитку. Таким чином, альтернативність трактувалася в контексті варіантності розвитку суспільства, хоч таке трактування по суті і мало дуалістичний характер (вибір між двома можливими варіантами – капіталізмом та соціалізмом). В другій половині 1990-х рр. Російська Федерація на концептуальному рівні запропонувала країнам Близького Сходу альтернативу принципово іншого плану. «...альтернатива, яку ми пропонуємо, – зазначив міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов, – будівництво демократичної багатополлярної системи міжнародних відносин...»[11, р. 6]. Таким чином, Росія з середини 1990-х рр. пропонувала альтернативу ролі і місцю, що відведені країнам Близького Сходу у структурі монополярного світу.

З середини першого десятиліття XXI століття трактування альтернативи російськими політиками стає більш розширеним і доповнюється новими моментами, які характерні для більш традиційного розуміння цього поняття: варіантність розвитку суспільства. Зокрема, в зовнішньополітичних документах Російської Федерації та виступах російських посадовців акцентується увага, насамперед, на культурному та цивілізаційному розмаїтті сучасного світу, наголошується на тому, що після закінчення «холодної війни» та розпаду біполярної системи міжнародних відносин саме культурно-цивілізаційні чинники здебільше визначатимуть тенденції розвитку сучасного світу. Як зазначається в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2008 р., « Глобальна конкуренція вперше в новітній історії набуває цивілізаційного виміру, що передбачає конкуренцію між різними ціннісними орієнтирами та моделями розвитку ...»[12]. При цьому, як наголошує російський політолог С.Караганов, «змагання в моделях – це не просто боротьба за здійснення моральної переваги. Перемога моделі врешті рещт означає перерозподіл людських і всіх інших ресурсів на користь держав, що уособлюють ту чи іншу модель»[13].

На відміну від альтернативи (як моделі соціального розвитку, принципово відмінної від капіталізму), що була запропонована Радянським Союзом країнам, що розвиваються,

альтернатива, про яку йде мова в зовнішньополітичних документах Російської Федерації, існує «в рамках універсальних принципів демократії і ринкової економіки»[14] (тобто в рамках капіталістичної системи), і по суті є моделлю, яка є альтернативною моделі, створеній Заходом. На думку Москви, саме цивілізаційна специфіка визначає значною мірою форми політичного та соціального устрою соціуму. На думку російського політолога С.Караганова, «в світі розгортається боротьба між двома моделями розвитку – ліберально-демократичним капіталізмом традиційного Заходу і авторитарним капіталізмом», який є економічно ефективною та політично прийнятною моделлю для більшості людей в країнах «третього світу». В цій боротьбі, вважає С.Караганов, ключове місце належить Росії, яка вже «почала демонструвати пострадянським країнам і країнам, що розвиваються можливість жити не тільки по моделі залежного ліберально-демократичного розвитку Центральної і Східної Європи»[15]. На думку офіційної Москви, в контексті багатукладності світу, основу якого складають цивілізаційні відміни, будь-які спроби уніфікувати розвиток світу шляхом впровадження американської моделі є неприпустимі, і будуть наражатися на опір з боку народів, а сам «уніфікаторський підхід веде до інтервенціонізму»[16]. Особливе значення нове трактування альтернативи мало для близькосхідної політики Росії, яка, як вже зазначалося, була орієнтована на відновлення втрачених позицій на Близькому Сході. В контексті американських спроб трансформувати Близький Схід альтернатива, запропонована Москвою, уявлялася прийнятною для арабських політиків, які виступили проти нав'язування їх державам американської моделі демократії.

Поточний успіх Москви в посиленні свого впливу на Близькому Сході пов'язаний, на нашу думку, не стільки із тим, що Кремлю вдалося дійсно запропонувати арабським країнам реальну альтернативу, скільки із необґрунтованою і негнучкою близькосхідною політикою США, результатом якої стала військова акція США в Іраку в березні 2003 р., що мала негативні наслідки не тільки для стабільності Близького Сходу, але й власне позицій самих США в регіоні. Попри те, що США і надалі залишаються державою, яка має найбільш сильні позиції на Близькому Сході, їх вплив в регіоні вже не виглядає незаперечним. В період президентства Дж.Буша-молодшого все більше окреслювалось неспівпадіння бачення моделей розвитку Близького Сходу Сполученими Штатами та арабськими державами (серед яких – традиційні союзники США). Прорахунки політики адміністрації Дж.Буша в Іраку та на Близькому Сході в цілому в поєднанні із певним ослабленням позицій США в світі призвели до того, що зросла зацікавленість серед традиційних арабських союзників Вашингтону в розвитку відносин із Росією з метою локалізації загроз їх національній безпеці. Так, у підходах країн Перської затоки до Росії незаперечно домінують геополітичні чинники. Наприклад, для Катару налагодження конструктивних відносин із Москвою вписується в формулу «максимізації кількості друзів та мінімізації кількості ворогів» у світі[17]. В основі підходів Саудівської Аравії до Москви лежить прагнення стримування Ірану через розвиток відносин із Росією. В лютому 2008 р. міністр закордонних справ Саудівської Аравії Сауд аль-Фейсал привіз президенту Росії В.Путіну особисте послання від короля Абдалли, в якому було висловлено глибоке занепокоєння зростанням іранського впливу на Близькому Сході, яке може призвести до серйозної дестабілізації регіону. Одним із елементів плану Саудівської Аравії щодо локалізації «іранської загрози» мала стати відмова Росії від подальшого співробітництва з Тегераном в ядерній та в військово-технічній сфері, а також не протидія тиску Заходу в Раді Безпеки ООН та інших міжнародних організацій з приводу ядерних програм Тегерану (перехід Москви, принаймні, на позиції нейтралітету з іранського питання). В ході візиту в Москву в липні 2008 р. генерального секретаря ради національної безпеки Саудівської Аравії Бандара бен Султана саудівські пропозиції були конкретизовані. В обмін на згор-

тання російсько-іранських стосунків Ер-Ріад висловив готовність підписати угоду про військово-технічне співробітництво з Росією, що передбачає закупівлю російської зброї. Зокрема, в найближчій перспективі планується підписати контракт на поставку Саудівській Аравії понад 100 БМП-3 на суму 200 млн. дол.; біля 150 танків Т-90С на 600 млн. дол. і понад 160 гелікоптерів типів МІ-17, МІ-35 та МІ-26 на загальну суму 1,6 млрд. дол.[18] Окрім того, саудівська сторона запропонувала укласти великий договір про основні напрямки розвитку двостороннього співробітництва, який передбачає вже в найближчі п'ять років довести двосторонній товарообіг та обсяг взаємних інвестицій до 50 млрд. дол. На 2006 рік російсько-саудівський обіг складав менше 250 млн. дол.[19].

В контексті загострення відносин Росії з США, що мало місце з кінця 2006-початку 2007 р. і яке стало очевидним в умовах грузинсько-російського військового протистояння влітку 2008 р., виникає закономірне питання стосовно його ймовірних наслідків для курсу Росії на Близькому Сході. Об'єктивно формуються передумови для інтенсифікації відносин Росії з тими країнами близькосхідного регіону (насамперед, із Сирією, Іраном) та організаціями (зокрема, ХАМАС, Хезбаллах), які не розглядаються Сполученими Штатами в якості союзників чи друзів.

Сирія та Іран зацікавлені в ослабленні впливу США в близькосхідному регіоні, а, отже, потенційно можуть стати ключовими елементами в системі російських противаг Сполученим Штатам на Близькому Сході. Сирія, політика якої останнім часом була спрямована на пошук «стратегічного союзника», зробила вибір на користь Росії, підтримавши позицію Москви в грузинсько-російському конфлікті. «Війна, яку розв'язали в Грузії, це апогей спроб оточити та ізолювати Росію. Ми виступаємо проти цих спроб, оскільки вважаємо це продовженням американської політики часів холодної війни», – сказав в інтерв'ю газеті «Коммерсант» в ході свого візиту в Росію в серпні 2008 р. президент Сирії Б.Асад [20]. Дамаск вбачав в появі напруженості у відносинах по осі Росія – Захід прояв тенденції до відновлення біполярності світу, за якої Сирія, уклавши стратегічний союз з Москвою, знову змогла б отримати опору для формування (або, принаймні, підтримання на відповідному рівні) параметрів центросилової держави.

Однак є очевидним, що акцент на переважному розвитку зв'язків з Іраном та Сирією у структурі двосторонніх відносин Росії з країнами Близького Сходу на перспективу матиме обмежений ефект з точки зору утвердження Москви в близькосхідному регіоні в якості одного з глобальних центрів сили. Росія, близькосхідній політиці якої в пострадянську добу притаманна відсутність ідеологічних мотивів та домінування геополітичних інтересів з поступовим усвідомленням наявності важливих економічних інтересів на Близькому Сході, в умовах загострення відносин з Заходом як уявляється не вибудовуватиме (на відміну від радянських часів) свій курс в близькосхідному регіоні на засадах формування зон «особливого впливу», а буде проводити свою політику на основі своїх прагматичних інтересів, які диктують необхідність збереження орієнтації на диверсифікацію зв'язків на Близькому Сході.

Росія, на нашу думку, і надалі буде робити акцент на розвиток відносин з регіональними центрами сили, які реально визначають динаміку відносин на Близькому Сході, та здатні забезпечити утвердження сильних позицій Москви в регіоні, а також з країнами, що мають значні запаси нафти та газу, що обумовлено баченням Кремля особливої ролі нафти та газу як в процесі модернізації Росії, так і в процесі перетворення Москви на один із глобальних центрів сили в світі[21]. Однією із визначальних рис російської близькосхідної політики часів президентства В.Путіна стала енергетична експансія на Близькому Сході. Стратегія російських енергетичних компаній за активної підтримки з боку російської держави спрямована на завоювання міцних позицій на ринках країн Близького Сходу шляхом

придбання активів місцевих підприємств нафтогазової галузі з метою злиття з місцевими виробниками та постачальниками [22]. Так, Лукойл поставив перед собою завдання зосередити до 2013 р. на Близькому Сході 25% своїх міжнародних проектів[23]. Серед країн, які входять в коло інтересів російських кампаній, як традиційні колишні союзники СРСР (Алжир, Лівія, Сирія, Ірак, Іран), так і країни Перської затоки (насамперед, Саудівська Аравія та Катар), а також Ізраїль. Є підстави вважати, що особлива увага щодо енергетичної сфери розвитку співробітництва спричинена не стільки економічними (власне отримання прибутку), скільки геополітичними чинниками і спрямована в кінцевому рахунку на утвердження статусу Росії як великої держави. Москва прагне експлуатувати в своїй близькосхідній політиці ті чинники, які сприяли її відродженню: істотне зростання цін на енергоносії; зростання залежності певних регіонів світу (зокрема, Європи) від російських енергоносіїв; можливості використання енергетичного чинника в якості інструменту зовнішньої політики) тощо.

Література:

1. Исаев В.А., Филоник А.О. К вопросу о политике России на Ближнем Востоке // Ближний Восток и современность. – 2001. – Выпуск 12. – С. 5.
2. Bourtman I. Putin and Russia's Middle Eastern Policy // Middle East Review of International Affairs. – June 2006. – Vol. 10. - №2. – P.12.
3. Интервью Дмитрия Медведева российским телеканалам. 31 августа 2008 года. Президент России. Официальный сайт // <http://www.kremlin.ru/transcripts/1276>
4. Doc. SC UN. S/2003/348. – P.2-3.
5. Караганов С. Новый союз Запада? // Российская газета. – 2008. – 18 января.
6. Бордачев Т.В., Лукьянов Ф. А. Время разбрасывать камни // Россия в глобальной политике. – Март-Апрель 2008. - Vol. 6. - № 2.- С. 83.
7. Арбатов А. Г. Не разбрасывать камни в стеклянном доме. Об опасностях «крутизны» в международных отношениях // Россия в глобальной политике. – Май-Июнь 2008. - Vol. 6. - № 3. – С.190-191.
8. Караганов С. Новый союз Запада? // Российская газета. – 2008. – 18 января.
9. Заявление по ситуации в Южной Осетии на встрече с ветеранами Курской битвы, 18 августа 2008 года. Курск. Президент России. Официальный сайт. // http://www.kremlin.ru/appears/2008/08/18/1818_type63374type63376type82634_205449.shtml.
10. Российская газета. – 2008.- 24 января.
11. Иванов И. Россия и мир на рубеже тысячелетий // Международная жизнь – 2000 - №6
12. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля, 2008 // Президент России. Официальный сайт. [http:// kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml](http://kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml)
13. Караганов С. Настает новая эпоха // Российская газета. – 2007. – 6 июля.
14. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 июля, 2008 // Президент России. Официальный сайт. [http:// kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml](http://kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml)
15. Караганов С. Настает новая эпоха // Российская газета. – 2007. – 6 июля.
16. Лавров С.В. Россия и мир в XXI веке // Россия в глобальной политике. – Июль-Август 2008. - Vol. 6. - № 4. –С.11.
17. Katz M. Russia and Qatar // Middle East Review of International Affairs. – December 2007. – Vol.11, №4. – P.4.
18. Коммерсант. – 2008. – 15 липня.
19. Коммерсант. – 2008. – 12 лютого.
20. Коммерсант. – 2008. – 20 серпня.
21. Олкотт М. Владимир Путин и нефтяная политика России. – Рабочие материалы. - М.: Московский центр Карнеги, 2005. - № 1.

22. Кобызев Д. Российско-израильское сотрудничество в топливно-энергетическом секторе // www.iimes.ru/rus/stat/2006/15-11-06.htm
23. Касаев Э. Американские и российские компании в нефтегазовом комплексе Алжира // www.iimes.ru/rus/stat/2007/31-05-07b.htm